

І. В. Пятницькова

УКРАЇНЬСЬКА КООПЕРАЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано вивчення української кооперації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за радянської доби. Виявлені окремі періоди та напрями, охарактеризовано методологічні підходи радянської історіографії означеної проблеми.

Ключові слова: історіографія, кооперативний рух, кооперація, товариство

Найдовшим і досить неоднозначним періодом в дослідженні проблем історії вітчизняної кооперації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стала радянська доба. Незважаючи на появу останнім часом ряду ґрунтовних робіт з історії дореволюційного кооперативного руху, радянська історіографія означеної проблеми поки не стала предметом окремого дослідження. Одна з узагальнюючих праць, а саме стаття Л. Файна «Радянська історіографія кооперативного руху в Росії» була опублікована 1986 р. і в методологічному сенсі вже втратила свою актуальність [1, 123–137]. Історіографічне дослідження І. Ярченко зосереджене винятково на дослідженні сільськогосподарської кооперації [2]. Поза увагою науковця залишилася робітничка кооперація – чи не найбільш популярна тема наукових розвідок радянської доби. Окрема інформація з питання міститься в історіографічних оглядах монографій, дисертацій сучасних українських науковців В. Марочка, І. Фаренія, Г. Цибуленка та ін. [3–5]. Мета цієї статті полягає у всебічному аналізі наукових праць радянської доби з історії вітчизняного кооперативного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливий внесок у вивчення історії вітчизняної кооперації означеного періоду було зроблено ще на початку радянської доби. За умов політики коренізації в Україні, над розробкою цієї проблеми продовжували працювати представники дореволюційної кооперативної школи, зокрема П. Височанський, П. Пожарський, П. Мохор, І. Батюк. Так, П. Височанський відомий як автор узагальнюючих робіт з історії українського кооперативного руху та споживчої кооперації. Дослідник ввів до наукового обігу нові джерела, узагальнив науковий доробок попередників, розробив власну періодизацію історії споживчої кооперації. Він відводив кооперативному руху важливе місце в житті українського суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Разом з тим вважав, що до 1917 р. кооперація «під натиском ворожих сил царату» залишалася штучною [6].

Натомість науковець і громадський та політичний діяч П. Пожарський окремо зупинився на дослідженні соціальної природи кооперативів. Вчений аргументовано доводив, що кожен із напрямів кооперативних товариств мав специфічну соціальну структуру. Проте, на його думку, серед членів кооперативів все ж переважали представники середняцько-заможницьких прошарків [7]. Своєю чергою, праця П. Мохора присвячена аналізу поглядів теоретиків і практиків українського кооперативного руху і є чи не найпершим дослідженням в цьому напрямі [8]. У праці І. Батюка досить стисло розглянуто історію української сільськогосподарської кооперації. При цьому автор чітко розмежовує різні види сільськогосподарських кооперативів: громади, товариства загального напрямку діяльності, спеціалізовані товариства. Навів і статистичні дані, що відтворюють рівень їх розвитку на різних проміжках часу [9].

Загалом, дослідження історії кооперативного руху в 20-ті рр. ХХ ст. виходить на якісно новий науковий

рівень. 1 січня 1920 р. у Києві був відкритий Український кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського, з 1922 до 1925 рр. він продовжував працювати у статусі технікуму, а з 1925 р. – знову перетворений на Київський кооперативний інститут ім. В. Чубаря. В інституті викладали видатні науковці того часу, зокрема академіки М. Василенко, К. Воблий, М. Кравчук, професори В. Синайський, П. Кованько, В. Ганчель та ін. При навчальному закладі діяв Центральний кооперативний музей з архівом, бібліотека [10].

Важливою подією у науковому житті того часу стало відкриття при інституті у березні 1927 р. науково-дослідної кафедри кооперації, на чолі з В. Целларіусом. Вона фактично стала центром дослідження історії кооперативного руху в Україні. В її межах працювала секція теорії та історії кооперації (голова – академік К. Воблий), фінансово-кредитної кооперації (голова – професор К. Пажитнов), торгівлезнавства (голова – П. Височанський), а також комісія з досліджень історії української кооперації, на чолі з П. Пожарським [10]. Результатом плідної діяльності членів кафедри стало періодичне видання збірника наукових статей під назвою «Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря». До нього входили праці присвячені найрізноманітнішим проблемам кооперативного руху: історії окремих напрямів кооперативного руху, розвитку кооперації в окремих регіонах країни, соціальному складу товариств, створенню та діяльності кооперативних союзів, окремим кооперативним діячам тощо.

Загалом наукові праці 1920-х рр. побудовані на старих методологічних засадах, характерних для дореволюційних досліджень кооперативного руху. Вони вирізняються своєю ґрунтовністю, використанням значної доказової бази, залученням великої кількості статистичних джерел. Особливістю робіт цього часу стало виокремлення української кооперації й її історії із загальноросійського кооперативного руху. Вже з кінця 1920-х рр. єдино правильною вважалася наукова література, яка ґрунтувалася на засадах марксизму-ленінізму. Автори цієї концепції різко розмежовували кооперацію в умовах капіталізму від кооперації при соціалізмі. На думку В. Леніна, дореволюційні кооперативи були організаціями заможних селян, буржуазії й, відповідно, найбільшу користь приносили саме цим прошаркам суспільства, а їх діяльність не могла позитивно вплинути на суспільно-економічні процеси [11, 375]. Таке ставлення лідера РСДРП(б) до кооперативного руху зумовило подальшу його критику в науковій літературі.

На засадах марксизму-ленінізму в 20-ті рр. ХХ ст. були побудовані праці М. Мещерякова, О. Лозового, В. Дьяконова [12–14]. Предметом цілеспрямованої наукової розробки стала діяльність робітничих товариств, чому зокрема присвячені праці М. Балабанова, Н. Маєрової [15; 16]. Зміна економічного курсу в країні наприкінці 1920-х рр. призвела до поступового згортання кооперативних форм господарювання. Майже на 30 років призупинилося і дослідження проблем історії дореволюційного кооперативного руху. Існуючі праці відрізнялися критичним ставленням до нього. У такому контексті кооперацію вивчав Я. Кістанов [17].

Відновлення інтересу до кооперативної тематики почало спостерігатися лише з другої половини 60-х рр. Воно було зумовлене характерною для цього часу переоцінкою теоретичного надбання В. Леніна, в тому числі й питань кооперативного руху. Підвищенню уваги до кооперативної тематики також сприяв столітній ювілей вітчизняного кооперативного руху. В цей час з'явилися праці Г. Діхтяра, Л. Морозова, О. Меркуло-

вої, В. Кабанова [18–21]. Дослідники більш помірко-вано почали ставитися до визначення ролі кооперативного руху. Так, Г. Діхтяр вважав, що споживчі кооперативи позитивно впливали на добробут населення. Цей висновок він аргументував тим, що товариства продавали товари за ринковими і нижче цінами, надавали дивіденди на суму придбаного товару, сприяли загальному скороченню цін на містах. Разом з тим, залишаючись вірним державній ідеології, вважав кооперацию лише однією з форм спротиву робітників капіталістичним умовам життя [18, 149–155].

У зазначених роботах вчені окремо не зупинялися на проблемах історії української дореволюційної кооперативної, вона розглядалась у контексті загальноросійських оглядів. Відтак, український кооперативний рух у цей час був предметом дослідження не багатьох робіт. Зокрема у праці Л. Гайдая було проаналізовано вплив кооперативної на розвиток сільського господарства Правобережної України [22, 100–106]. Дослідник дійшов висновку, що товариства сприяли капіталізації дрібного сільськогосподарського виробника. Висвітлюючи кооперативний рух з погляду класового підходу, науковець вважав, що товариства посилювали соціальну диференціацію селян. Подібний підхід демонструвала і дисертація Г. Губенко, частина якої присвячена сільській кредитній кооперативній Південної України [23].

Провідними темами досліджень цього часу залишалися такі аспекти кооперативного руху, як робітничо-споживча кооперативна діяльність представників комуністичної партії в кооперативних товариствах кінця XIX – початку XX ст., політична діяльність членів кооперативів, значення партії в поширенні кооперативного руху. Цим проблемам були присвячені праці О. Приймєнка, І. Булатова, І. Барчугова, І. Горелова [24–27]. Вивченням діяльності, творчого надбання видатних теоретиків і практиків кооперативного руху другої половини XIX – початку XX ст. на цьому етапі займалися С. Днепровський та І. Баренбаум [28; 29, 295–341].

Початок якісно нового періоду в радянській історіографії кооперативного руху спостерігався з середини 80-х рр. XX ст. Перехід до нової соціально-економічної політики, відновлення кооперативної форми господарювання сприяли активному примноженню досліджень з історії дореволюційного кооперативного руху. У цей час з'явилися праці російських істориків А. Кореліна, Л. Файна, присвячені, відповідно, проблемам кредитної кооперативної, історіографії та кооперативного законодавства [30, 182–187; 1, 123–137]. Ці дослідження характеризувалися принциповими зрушеннями у методології викладання матеріалу. Науковці відійшли від всебічної критики дореволюційного кооперативного руху, спростували, характерну для ідеології марксизму-ленінізму, тезу щодо зародження кооперативу в ході боротьби дрібних виробників проти гніту й експлуатації великого капіталу. Причиною розвитку кооперативу насамперед називали поширення капіталістичних відносин у Російській імперії, провідним чинником чого стали реформи С. Вітте та П. Столипіна. Об'єктивно проаналізувавши кооперативне законодавство кінця XIX – початку XX ст., вони дійшли висновку, що загалом воно відповідало тогочасним умовам розвитку країни.

Таким чином, відповідно до змісту праць, методологічних підходів у радянській історіографії кооперативного руху, умовно можна виділити три періоди. Перший охоплював 20-і рр. XX ст. і характеризувався домінуванням у роботах методологічних засад, властивих дореволюційним дослідженням, виділенням українського кооперативного руху із загальноросійського контексту, створенням узагальнюючих праць з

історії вітчизняної споживчої, сільськогосподарської кооперативної. Другий період припав на 1930 – першу половину 60-х рр. і позначився фактичним вилученням означеної проблеми з кола наукових інтересів.

З відновленням інтересу до кооперативної проблематики у другій половині 60-х рр. XX ст., розпочався третій період розвитку радянської історіографії кооперативного руху. Науковці на цьому етапі, здебільшого, обмежувалися використанням вже відомих джерел і працювали винятково в межах державної ідеології. Досягненням цього періоду можна вважати дослідження робітничої споживчої кооперативної. Якісні зміни в радянській історіографії кооперативного руху спостерігалися й у часи «перебудови». При цьому дослідники відійшли від всебічної критики дореволюційної кооперативної та розширили спектр досліджуваних проблем.

1. Файн Л.Е. Советская историография кооперативного движения в России // Проблемы историографии общественно-политического движения в России в XIX – начале XX вв.: Сб. науч. тр. – Иваново, 1986.
2. Ярченко Ю.В. Історія сільськогосподарської кооперативної (історіографічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
3. Марочко В.І. Українська селянська кооперативна. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
4. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2008.
5. Цибуленко Г. Кредитна кооперативна – шлях селянства у ринок (на матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX ст.). – Херсон, 2008.
6. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперативної. – Катеринослав, 1925.
7. Пожарський П. Соціальний склад української кооперативної: історико-статистичний нарис. – К., 1928.
8. Мохор П. Од Баліна до Леніна: Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.
9. Батюк І. Сільськогосподарська кооперативна на Україні. – Х., 1925.
10. Мельник О. Перший кооперативний інститут. Мало-відома сторінка з історії економічної освіти 1920-х років // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона культурного середовища. – К., 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/studies/ksk/15melnyk.html.
11. Ленин В.И. О кооперации // Полн. собр. соч.: в 55 т. – М., 1970. – Т. 45.
12. Мецераков Н.Л. Кооперация и социализм. – М., 1920; Мецераков Н.Л. Современная кооперация. – М., 1924.
13. Лозовой А. Курс кооперации: очерк истории и теории кооперации. – Х., 1929.
14. Дьяконов В.Ф. Царское законодательство о кооперации. – Баку, 1930.
15. Балабанов М. История рабочей кооперации в России: очерк по истории рабочего кооперативного движения 1864–1817 гг.. – К., 1923.
16. Макурова Н.Я. История потребительской кооперации в СССР. – М., 1927.
17. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР. – М., 1951.
18. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960.
19. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической: из истории становления советской кооперации. – М., 1969.
20. Меркулова А.С. История потребительской кооперации. – М., 1970.
21. Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация (1917–1919 гг.). – М., 1973.
22. Гайдай Л.І. Роль кооперативної в розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4.

